

Науково-педагогічні засади формування соціальних компетенцій учнів з особливими потребами як складової навчально-реабілітаційного процесу : науково-методичний збірник / [редкол. І.Г.Ярмаков та ін.]. – Т.1. – Запоріжжя : Видавництво Хортицького національно-реабілітаційного багатопрофільного центру, 2012. – С.416-423.

*Олена Демченко,
м.Глухів*

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ У ПРОЦЕСІ ВИКОРИСТАННЯ ВИХОВНИХ СИТУАЦІЙ

Показано можливості використання в соціально-педагогічній діяльності загальних методів виховання з метою формування соціальної компетентності дітей із особливими потребами. Розкрито значення створення виховних ситуацій як методу організації соціально-педагогічної роботи з дітьми, які мають проблеми в фізичному та інтелектуальному розвитку з метою формування в них соціальної компетентності. Виховні ситуації забезпечують умови для розвитку в дітей з особливими потребами системи відповідних відношень, певних якостей, переконань, ціннісних орієнтацій, способів моральної поведінки, необхідних для формування соціальної компетентності.

Ключові слова: життєва компетентність, соціальна компетентність, методи виховання, методи соціально-виховної роботи, метод створення виховних ситуацій, особливі потреби, діти з особливими освітніми потребами.

лена Демченко

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ДЕТЕЙ С ОСОБЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ В ПРОЦЕССЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ВОСПИТАТЕЛЬНЫХ СИТУАЦИЙ

Показаны возможности использования в социально-педагогической деятельности общих методов воспитания с целью формирования социальной компетентности детей с особыми потребностями. Раскрыто значение создания воспитательных ситуаций как метода организации социально-педагогической работы с детьми, имеющими проблемы в физическом и интеллектуальном развитии с целью формирования у них социальной компетентности. Воспитательные ситуации обеспечивают условия для развития у детей с особыми потребностями системы соответствующих отношений, определенных качеств, убеждений, ценностных ориентаций, способов нравственного поведения, необходимых для формирования социальной компетентности.

Ключевые слова: жизненная компетентность, социальная компетентность, методы воспитания, методы социально-воспитательной работы, метод создания воспитательных ситуаций, особые потребности, дети с особыми образовательными потребностями.

Elena Demchenko

FORMATION OF SOCIAL COMPETENCE OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS IN THE PROCESS OF USING EDUCATIONAL SITUATIONS

The possibility of using social education methods of general education methods in order to form the social competence of children with special needs is shown. The importance of creating educational situations as a method of organizing social pedagogical work with children who have problems in physical and intellectual development with the purpose of forming their social competence in them is disclosed. Educational situations provide conditions for the development of a system of appropriate relationships, certain qualities, beliefs, value orientations, methods of moral behavior necessary for the formation of social competence in children with special needs.

Key words: life competence, social competence, methods of education, methods of social and educational work, method of creating educational situations, special needs, children with special educational needs.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В період становлення демократичного суспільства, утвердження гуманістичних принципів у соціально-педагогічній сфері значна увага приділяється створенню умов для освіти, професійної та особистісної самореалізації дітей із особливим потребами. На державному, науковому й практичному рівнях обстоюється думка про необхідність інтеграції дітей-інвалідів у різні сфери суспільного життя, обґрунтовується доцільність їх виховання й розвитку в навчальних закладах відкритого типу, доводиться важливість забезпечення можливостей для вільного спілкування з іншими дітьми, своїми однолітками тощо.

У свій час Л.Виготський вказував на недоліки перебування дітей у спеціальних закладах, проблеми інтернатного виховання і навчання. На його думку, в закритому закладі освіти все пристосовано до вад дітей, виховання організовується в ізольованому замкненому світі, що не готує дитину до справжнє життя, відповідно не забезпечує можливості її успішного входження в систему соціальних інститутів.

З метою реалізації конституційного права дітей з особливими потребами на якісну освіту була розроблена Концепція розвитку інклюзивного навчання [4], в якій серед інших завдань визначено створення умов для набуття ними побутових і соціальних навичок, розвиток здібностей.

Однак процес інтеграції дітей із особливими потребами в закладах освіти є досить складним й потребує внесення суттєвих змін в організації педагогічного процесу, створення спеціальних соціальних, психологічних, педагогічних і матеріально-технічних умов, відповідної підготовленості вчителів. А з іншого боку, для успішної адаптації дітей-інвалідів в учнівський колектив у них повинні бути сформовані важливі для життєдіяльності якості, вміння та навички. Вони повинні вміти спілкуватися з учнями різних вікових категорій, включатися в спільну діяльність, намагатися уникати конфліктів або вміти їх вирішувати. Важливим для них є сформованість адекватної самооцінки, здатності позбавлятися почуття меншовартості та відчуженості завдяки спілкуванню й спільній праці.

Одним із напрямів модернізації сучасної системи освіти в цілому, навчання й виховання дітей із особливими потребами зокрема є методологічна перебудова педагогічного процесу, спрямування його на особистісний розвиток школярів, формування в них основних компетенцій. Аналіз досвіду освітніх систем багатьох країн показує, що одним із шляхів оновлення шкільної освіти є орієнтація на компетентнісний підхід. Українські вчені визначили сім ключових компетентностей, якими повинні оволодіти школярі в системі загальної середньої освіти, серед них важливе місце відводиться соціальній. Перед педагогічними працівниками закладу освіти (соціальними педагогами, практичними психологами, вчителями, вихователями) постає складне завдання формування соціальної компетентності всіх дітей без винятку, а також дітей з особливими потребами, які інтегруються в навчально-виховний простір закладу освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. У вітчизняній науці проблема сутності й шляхів

реалізації компетентнісного підходу в системі освіти є предметом численних психологічних, соціально-педагогічних досліджень. Не дивлячись на дослідницьку увагу, питання сутності, змісту та структури соціальної компетентності залишається недостатньо вивченим, цілісна концепція й конкретні методики знаходяться в стані розробки. Проблема формування соціальної компетентності дітей із обмеженими можливостями здоров'я, проблемами інтелектуального розвитку є відносно новою для нашої країни, найменш дослідженою.

На сучасному етапі проводяться наукові розвідки, які базуються на узагальненні вітчизняного досвіду й адаптації зарубіжних концепцій. Однак, у науковому фонді допоки не вироблено єдиної позиції щодо її сутності та структури соціальної компетентності. Узагальнення поглядів сучасних науковців дозволило зробити висновок, що соціальна компетентність – це багатогранна характеристика особистості, яка охоплює всю множину та глибину функціонування особистості в соціумі. Її зміст складають взаємозв'язки соціальних мотивів, знань, умінь, навичок і досвіду, необхідних для успішної взаємодії з соціальним середовищем; самопочуття та самоприйняття особистістю самої себе в постійно мінливому соціумі. В структурі соціальної компетентності дослідники виділяють компоненти: мотиваційно-особистісний, когнітивний, операційний, комунікативно-діяльнісний, рефлексивний (С.Нікітіна); індивідуально-особистісний, соціологічний, життєво-футурологічний (В.Масленнікова, Л.Шабатура); інтерактивно-комунікативний, партисипативно-діяльнісний, організаційно-управлінський, регулятивно-захисний (В.Цветков); когнітивний, операційно-технологічний, мотиваційний, етичний, поведінковий, соціально-ціннісний (Л.Свірська) тощо.

У науковому обігу також зустрічаються терміни «соціально-психологічна компетентність», яка тлумачиться як інформованість та здатність індивіда ефективно взаємодіяти з оточуючим людським загалом в системі міжособистісних відносин [6]; «життєва компетентність», яка

визначається як інтегрована здатність особистості, що забезпечує продуктивне життєздійснення» [7, с.162].

Важливо відмітити, що в останні роки започатковані дослідження, які є дотичними до проблеми формування соціальної компетентності дітей з особливими потребами: реабілітація дезадаптованих дітей у спеціальних закладах (Г.Іващенко, Н.Каншоністова, М.Плоткін та ін.); рання соціальна реабілітація дітей-інвалідів (Р.Сулейменова, М.Уільям, Д.Митхоч та ін.); участь сім'ї дитини-інваліда в реабілітаційному процесі (Л.Грачова, Г.Багаєва, Т.Ісаєва та ін.); соціальна робота як засіб соціалізації дитини з особливими потребами (Л.Грачов, А.Панова, Я.Коломенський, А.Мудрик та ін.) тощо.

Інтерес викликає дисертаційне дослідження В.Ляшенка, присвячене проблемі формування життєвої компетентності дітей-інвалідів у центрах ранньої соціальної реабілітації, яку автор визначає «як умову, необхідну для дотримання існуючих у суспільстві цінностей, прав та норм поведінки; як розвинену здатність самореалізації найважливіших фізичних і психічних якостей; як духовно-практичний досвід, який може бути успішно освоєний у процесі ранньої соціальної реабілітації» [5, с.9].

Терміни «життєва компетентність» і «соціальна компетентність» не є не тотожними, проте близькими за змістом. Тому думка В.Ляшенка [5] про те, що життєва компетентність здорової дитини якісно відрізняється від життєвої компетентності дитини з певними вадами здоров'я, є доречною щодо обох видів компетентності, як життєвої, так і соціальної.

Ми поділяємо позицію вченого [5], що в дітей-інвалідів життєва (соціальна) компетентність має дещо специфічний характер і зумовлена тим, що вони, постійно долають вади свого фізичного та інтелектуального розвитку, живуть в умовах постійної підвищеної уваги до своїх відхилень у здоров'ї, мають значні обмеження у соціальному розвитку. Особливість та своєрідність життєвої компетентності, на наш погляд, і соціальної компетентності, дітей-інвалідів полягає в тому, що вона охоплює у собі

декілька складових: загальні та спеціальні (знання та вміння стабілізації внутрішніх та зовнішніх обставин, досвід оцінки стану свого розвитку та можливостей, вміння оцінювати життєву ситуацію та адекватно діяти, наявність інструментарію вирішення завдань життєдіяльності).

Таким чином, формування соціальної компетентності пов'язане з тими утрудненнями, які виникають у дітей-інвалідів у зв'язку з їх обмеженнями у фізичному та інтелектуальному розвитку.

Вважаємо, що найменш розробленою в площині формування соціальної компетентності у дітей із особливими потребами, які інтегруються в педагогічний процес загальноосвітнього закладу, є питання використання ефективних методів, завдяки яким створюються умови для виховання важливо необхідних якостей, умінь і навичок, набувається соціальний досвід дитини-інваліда.

Формулювання цілей статті. Аналітичний огляд інформаційних джерел дозволяє стверджувати, що в науковому дискурсі паралельно співіснують взаємозалежні поняття «методи виховання» і «методи соціально-педагогічної роботи». Оскільки соціально-педагогічна діяльність є педагогічною за формами й методами організації, то цілком доречним є використання загальних методів виховання у процесі формування соціальної компетентності дітей із особливими потребами, які інтегруються у педагогічний процес закладу освіти. Зважаючи на це, в межах статті обґрунтуємо значення створення виховних ситуацій як методу організації соціально-педагогічної роботи з дітьми, які мають проблеми в фізичному та інтелектуальному розвитку з метою формування в них соціальної компетентності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психолого-педагогічній літературі вже утвердились поняття “емоціогенні ситуації” (О.Чебикін, В.Ямницький, А.Лутошкін та ін.), “виховні ситуації” (І.Бех, О.Коберник та ін.), „ситуації вільного вибору” (Н.Мойсеюк) тощо. Аналіз наукових джерел дає підставу стверджувати, що створення виховних ситуацій є одним із

методів організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки школярів.

Створення виховних ситуацій як метод виховання, на наш погляд, є важливим у роботі з формування соціальної компетентності дітей із обмеженими фізичними й інтелектуальними можливостями. По-перше, як один із методів *організації діяльності школярів він сприяє розв'язанню важливих завдань*: виникнення в дітей нових почуттів, зумовлених новою педагогічною ситуацією, які стають підґрунтям нових думок, мотивів поведінки і подолання недоліків; формування в особистості необхідного досвіду соціальної поведінки, спілкування, вміння долати труднощі, робити вибір тощо; стимулювання вияву і розвитку у вихованців морально-вольових якостей, переконань і ціннісних орієнтацій, системи ставлень [3].

Виховні ситуації дозволяють виробляти й закріплювати у дітей з особливими потребами досвід соціальної поведінки: досвід підпорядкування і керівництва; переживання відповідальності за спільну справу; досвід фізичного, інтелектуального і морального напруження; морального вибору тощо. У виховних ситуаціях дитина постає перед необхідністю вибрати розв'язок із декількох можливих. Відбувається випробування й одночасно розвиток моральних якостей і переконань особистості, її здатності ставити себе на місце іншої людини, подумки бачити й прогнозувати ситуації за неї, передбачати її найімовірніші розв'язки і погоджувати з ними власні дії [3].

Використання методу дає можливість багаторазово включати дитину в аналогічні за своїм характером умови, пригадати свій досвід поведінки в подібних ситуаціях, проаналізувати його наслідки, формувати вміння та навички соціальної поведінки, виробляти здатність уявляти себе на місці іншої людини, мислено бачити і прогнозувати її дії, набувати досвіду вибору одного розв'язку з декількох можливих тощо.

По-друге, виховні ситуації є *методом непрямого впливу* на особистість дитини з особливими потребами через спеціально змодельовані умови в особистісно зорієнтованому виховному полі. Це створення таких зовнішніх

обставин, які дозволяють опосередковано впливати на свідомість, почуття, вчинки дитини. Сутність методу створення виховних ситуацій відповідає позиції В.Сухомлинського, який однією з умов ефективності виховання вважав його природність, „обстановку ненавмисності”, заперечував його штучність, стверджував, що „учневі не треба в кожную дану мить знати, що вчитель його виховує”, „виховний намір має бути прихований обстановкою дружніх, невимушених взаємин” [8, с.654].

Важливість даного методу в процесі формування соціальної компетентності дітей з особливими потребами забезпечується не прямим зверненням до учнів, а цілеспрямовано організованими обставинами, які й створюють ситуацію. Вихователь спеціально моделює лише умови для виникнення ситуації, а сама ситуація повинна бути природною. Прийоми непрямого впливу на особистість дитини з особливими потребами (створення виховних ситуацій) прямо відповідають вимогам життя, психологічним і фізіологічним особливостям таких дій.

По-третє, виховні ситуації, які створюються в процесі здійснення особистісно зорієнтованого виховання з метою формування соціальної компетентності дітей з особливими потребами, є *гуманістично спрямованими*, враховують гідність і право дитини бути особистістю, спонукають її до самопізнання та самоактивності, впливають на свідомість і підсвідомість, створюють позитивний емоційний фон для вироблення необхідних соціальних якостей.

Як зазначає І.Бех [1], необхідно моделювати ситуації вільної, творчої співпраці, співучасті у створенні виховних задумів. Такі ситуації базуються на психологічній особливості про заперечення детермінуючого “впливу” на особистість, який здійснюється реактивним, адаптивним виховним механізмом. Натомість утверджуються і використовуються психологічні механізми виховання, розраховані на максимальне залучення всіх компонентів структури особистості (свідомості, емоцій, волі) в соціальній та особистісній взаємодії

Методологічною базою методу створення виховних ситуацій є положення Л.Виготського [2] про соціальну ситуацію розвитку дитини, коли всі соціальні взаємозв'язки індивіда впливають на процес його розвитку, опосередковуючись його ставленням до цього середовища. Таким чином, кожна дитина сама контролює свій розвиток у процесі взаємодії з навколишнім світом, оскільки вона пізнає його саме через особисті дії та відчуття. Тобто основна увага акцентується на створенні індивідуального простору життєдіяльності дитини, формуванні у неї уявлення про навколишній світ і про себе (“Я” – концепція, “Я” – образ).

Серед виховних ситуацій найбільш повно і системно представлена ситуація успіху. Педагогіка успіху набуває на сучасному етапі широкого розповсюдження, вона має великий потенціал для формування соціальної компетентності дітей з особливими потребами, оскільки відповідає особистісно зорієнтованому підходу у вихованні, базується на психологічних механізмах формування особистості, безпосередньо пов'язана з її природною активністю.

Таким чином, виховні ситуації, в основі яких лежить спеціальна організація обставин, специфічно створені педагогічні умови забезпечують становлення в процесі життєдіяльності дітей з особливими потребами системи відповідних відношень, певних якостей, переконань, ціннісних орієнтацій, способів моральної поведінки, необхідних для формування соціальної компетентності. Перспективним напрямом для подальших наукових розробок є дослідження особливостей створення ситуації успіху в процесі формування соціальної компетентності дітей із особливими потребами, які інтегруються в педагогічних процес загальноосвітнього закладу освіти.

Література

1. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник.–К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.
2. Виготський Л.С. Педагогическая психология / Под. ред. В.В. Давыдова. – М.: Педагогика. 1991. – 480 с.
3. Демченко О.П. Формування у майбутніх учителів початкових класів професійної готовності до створення виховних ситуацій : дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед.

- наук : спец. 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / О.П.Демченко ; Вінницький держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. – Вінниця, 2006. – 198 с.
4. Концепція розвитку інклюзивної освіти [Електронний ресурс]. – К., 2010. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189
  5. Ляшенко В. І. Формування життєвої компетентності дітей-інвалідів у центрах ранньої соціальної реабілітації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / В.І.Ляшенко ; Херсонський державний університет. – Луганськ, 2005. – 19 с.
  6. Словарь по социальной педагогике / автор-составитель Л.В.Мардахаев. – М., 2002. – 361с.
  7. Сохань Л.В., Єрмаков І.Г., Несен Г.М. Життєва компетентність особистості / Л.В.Сохань, І.Г.Єрмаков, Г.М.Несен. – К. : Богдана, 2003. -520с.
  8. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю // Вибрані твори: В 5-ти т. – Т.2. - К.: Рад. школа, 1976. – С.419-654.